

De Reformatie

Een geschiedenis 1490-1700

DIARMAID MACCULLOCH

DEEL I

**EEN GEMEENSCHAPPELIJKE
CULTUUR**

De oude kerk, 1490-1517

Verlossing vinden in de kerk

Verborgen in een klein kerkje op het Engelse platteland, in Preston Bissett in Buckinghamshire, vinden we een aanschouwelijk voorbeeld van hoe moeilijk het is religieuze opvattingen van eerdere generaties te begrijpen. De boog bij de ingang naar het koor, het heiligste gedeelte van het kerkgebouw, wordt ondersteund door twee beeldhouwde stenen figuren die ergens uit het begin van de veertiende eeuw stammen. De figuur aan de noordzijde draagt het gewicht van de boog op handen en voeten en toont daarbij zijn dikke billen aan het hoogaltaar, de plaats waar de priester van Preston vóór de Reformatie elke dag de mis opdroeg en brood en wijn liet veranderen in het lichaam en bloed van de gekruisigde Christus. Een vandaal heeft later de kop van dit beeldje geslagen, zoals dat met zoveel andere beelden in het protestantse Europa is gebeurd, maar het achterwerk is ongeschonden gebleven (zie plaat 1a).

Het is eenvoudiger te begrijpen waarom een protestant het achterwerk zou sparen – het gaf immers uitstekend weer hoe hij of zij over het wonder van de mis dacht – dan waarom er ooit iemand op het idee is gekomen het daar te plaatsen. De priester van Preston Bissett heeft er onmiskenbaar tegenaan gekeken toen hij aan het einde van de mis het kerkvolk zegende, voordat hij het altaartrapje afdaalde en verdween door het houten koorhek onder het koorgewelf dat het beeld aan de ogen van de kerkgangers onttrok. De billen zijn te oud om te zijn gemaakt door een *lollard*, een van die religieuze dissidenten die kleine gemeenschappen vormden in dit deel van Engeland in de vijftiende eeuw. Drukt het beeldhouwwerkje het ongeduld uit dat veel vrome mensen hadden met hun geestelijken wanneer ze hun heilige taak niet naar publieke tevredenheid uitvoerden? Was het bedoeld als een waarschuwing voor een luie of incompetente priester of was het een privégrapje? Was het een symbool voor Satan die de verkondiging van de blijde boodschap van de kerk aan het altaar van God wilde verstoren?

De betekenis van dit figuurtje is niet meer op te delven uit een geloofssysteem waarin het lichamelijke en het spirituele veel inniger, onverwachter en uitbundiger met elkaar vermengd waren dan in de tijd van de Reformatie en de Contrareformatie. Dit was een geloof waarbij bulderend gelach en woede-uitbarstingen in de kerk niet ongewoon waren, en waarin de geestelijken een voortdurende, zij het zo nu en

1. De politieke eenheden van Europa rond 1500.

dan wat halfhartige strijd voerden tegen het binnendringen van plezier, vermaak en handel in hun kerkgebouw. Het was bovendien een godsdienst waarin de dood, en het ontkomen aan de dood, van grote betekenis waren. Het gewaagde beeldje in het koorgewelf van Preston Bissett vormde slechts een deel van een spectaculair en uitbundig stuk kerkmeubilair aan de ingang van het koor dat het mysterie van de overwinning op de dood herdacht: het kruisbeeld (de gekruisigde figuur van Christus), het koorhek waarop dit was aangebracht en het Laatste Oordeel.

Een andere Engelse dorpskerk, in Wenhaston in Suffolk, bewaart een fraai vroeg-zestiende-eeuws voorbeeld van dit Laatste Oordeel, geschilderd op panelen die ooit het gewelf boven het koorhek met het kruisbeeld vulden (zie plaat 3). Terwijl de parochianen in het schip van de kerk luisterden naar het Latijn van de mis, keken ze omhoog naar deze afbeeldingen, maar ze zagen die als achtergrond van het meest dramatische beeldhouwwerk in hun kerk, het lichaam van Christus, aan het kruis geslagen en geflankeerd door de treurende figuren van zijn moeder Maria en zijn geliefde discipel Johannes, aan wie de stervende Jezus zijn moeder had toevertrouwd. De drukke compositie in Wenhaston is nu uit balans omdat beeldenstormende protestanten de kruisgroep hebben weggehaald en vernietigd, zodat er alleen lege contouren op de beschilderde panelen staan. Maar rond deze spookachtige overblijfselen van het houtsnijwerk staan de panelen vol met naakte figuren, een verzameling levendig naakt vlees die in de kunst van het moderne westerse christendom smakeloos gevonden zou worden.

De naakten verbeeldden de zielen van de dode mensheid tijdens het oordeel aan het einde der tijden. Sommigen marcheerden naar de hemel, zojuist verlost van de zuivering van hun zonden in de beproevingen van het vagevuur, op weg naar de eeuwige zaligheid. Anderen waren door de ernst van hun zonden zelfs van de pijn van het vagevuur uitgesloten en leden inmiddels de nooit aflatende kwellingen van de hel, waar ze werden gemarteld en gekweld door demonen. De levendige naaktheid van deze geredde en verdoemde zielen kan sommige kerkgangers hebben aanzet tot begerige gedachten, maar de slechtheid van die gedachten herinnerde er meteen aan waarom dat gebroken, bijna naakte lichaam van een vleesgeworden God daar aan het kruis hing. Een vijftiende-eeuwse muurschildering in Broughton in Buckinghamshire, zo dicht bij Preston Bissett dat de mensen daar hem geregeld gezien moeten hebben, lijkt hetzelfde te willen zeggen op een andere manier: afbeeldingen van godslasteraars, dronkaards en gokkers omringen de Heilige Maagd die haar dode zoon in haar armen houdt, en elke zonde veroorzaakt een nieuwe wond in het lichaam van Jezus.¹

Jezus, de Christus of Messias, zoon van God en zoon van Maria, was in Palestina gestorven voor de zonden van de mens om iets van het wrakhout van de menselijke mislukking te herstellen die begon toen Adam en Eva ongehoorzaam aan God waren geweest in het paradijs aan het begin van de wereld. Bij het Laatste Oordeel belistte de herrezen Christus, het volledig God en volledig mens geworden Woord en nog altijd glorievol bedekt met de wonden van zijn kruisiging, over het lot van alle

mensen: hemel of hel. Onophoudelijk vertelde de kerk het verhaal – in Wenhaston, in Preston Bissett, en in alle kerken van het westerse christendom. Het hele drama van het christelijke geloof was terug te vinden in dit ensemble dat zich uitstreckte van vloer tot plafond, de Kruisiging en het Laatste Oordeel, van het gedrang van de levende kerkgangers in het schip van de kerk, via de reeks heiligen van de kerk in de hemel die op het koorhek met het Kruis waren geschilderd, omhoog naar het offer van de stervende Verlosser en ten slotte naar het eeuwige leven. Achter dit alles, door wat het volk de deur van het koor noemde, was de priester op het hoogaltaar bezig de Verlosser lichamelijk in de kerk te brengen. Het kruisbeeld van Christus toonde de mensen de ware, lichamelijke aanwezigheid van God, want het stond voor het gebroken lichaam dat in de vorm van de ronde witte hostie in de handen van de priester lag. Terwijl hij de gewijde hostie en de kelk met de wijn omhooghield zodat de mensen deze konden zien, luidde zijn assistent de kerkklok om de mensen buiten de kerk en in de hele parochie te vertellen dat de taak van de kerk hen voor God te vertegenwoordigen weer volbracht was.

De bevolking van Preston Bissett en Wenhaston wist (omdat hun priester hun dat verteld had) dat Christus aan het kruis was geslagen in Palestina omdat de joden hem haatten. Enkele meer sceptisch of beschouwelijk ingestelde mensen hebben het misschien vreemd gevonden dat de Heiland zelf ook een geboren jood was, maar dat probleem zou hen waarschijnlijk nauwelijks raken. Ze hadden nog nooit een jood gezien, omdat koning Edward I in 1290 als eerste monarch in heel Europa alle joden uit het land had verbannen. Het enige beeld dat men van joden had was de karikaturale schurk op het toneel als men in de eigen gemeente of een nabijgelegen stad een stuk over het leven en de dood van Christus opvoerde. Ze konden onmogelijk de merkwaardige verwarde geschiedenis van de christelijke kerk kennen: een kleine joodse sekte die zich in het Palestina van de eerste eeuw had losgemaakt van alle andere joodse identiteiten door te verklaren dat haar oprichter Jezus de Messias was waar alle joden naar op zoek waren geweest. In de loop van vier eeuwen was de kleine sekte uitgegroeid tot een grote gemeenschap die in het hele Middellandse Zeegebied te vinden was, het christendom, en die na het jaar 312 machtig was geworden toen ze zich verbond met de Romeinse keizers. Het jodisme en het christendom waren tegen het einde van de eerste eeuw twee totaal verschillende godsdiensten geworden, en vanaf die tijd zouden de verhoudingen altijd problematisch en verbitterd blijven: ze deelden een heilig boek, de Hebreeuwse Schrift, die christenen hun Oude Testament noemden. Christenen konden dan ook nooit vergeten wat ze aan de joden te danken hadden, maar koesterden toch een wrok die geregeld omsloeg in een veroordeling van hun stamgodsdienst. Ze ontleenden aan de wetten van de Hebreeuwse Schrift wanneer hun dat uitkwam: ze maakten een onderscheid tussen de morele, juridische en ceremoniële wet dat nooit de intentie was geweest van de schrijvers, en merkten alles wat ze wilden gebruiken aan als morele wet, kozen naar eigen goeddunken uit wat ze juridische wet noemden, en verwezen de ceremoniële wet naar de joodse geschiedenis.

De grootste theoloog van de westerse kerk was een Romeinse intellectueel die geboren was in de vierde eeuw, Augustinus van Hippo. We zullen hem nog vaak tegenkomen, want zijn ideeën bepaalden een groot deel van het toekomstige denken in het Latijnse christendom (zie vooral hfst. 3, blz. 122-130). Augustinus overwoog wat christenen nu van joden moesten denken. Tegen de christelijke extremisten, van wie sommige de hele Hebreeuwse Schrift wilden verwerpen, bracht hij met kracht in dat God de joden had uitverkoren; de joden zelf verweet hij op luide toon dat ze blind waren omdat ze Christus niet erkenden als hun Messias. De generatie christenen waartoe Augustinus behoorde was een van de eerste die beschikten over de luxe van het Romeinse leger om haar overtuigingen kracht bij te zetten. Moest deze macht dan op dezelfde manier worden ingezet tegen de halsstarrige en aanstootgevende joden als waarop Augustinus christelijke heersers adviseerde halsstarrige en aanstootgevende christelijk ketters aan te pakken? Augustinus meende van niet. Hij vond dat God de joden had toegestaan alle rampen in hun geschiedenis te overleven om te dienen als een teken en een waarschuwing aan het adres van de christenen. Daarom moest hun worden toegestaan hun gemeenschappen te handhaven, maar dan wel zonder de volledige privileges van het burgerschap waarvan de christenen wel profiteerden: God wilde hen pas massaal laten bekeren wanneer hij besloot een einde aan de wereld te maken.²

En zo stond de christelijke kerk de joodse gemeenschappen toe te overleven, terwijl ze in de loop der eeuwen al haar overige religieuze concurrenten vernietigde. De joden behielden hun eigen tempels en synagogen en namen geleidelijk de taal van de mensen om hen heen over, vooral wanneer dat de taal was van de rijken en machtigen, en bewaarden hun voorouderlijke Hebreeuws voor de eredienst en de lezing van hun heilige boeken. Hoewel ze zo probeerden niet op te vallen tussen de rest van de bevolking, werden ze over het algemeen toch uitgesloten van machtsposities, zodat ze een andere manier moesten vinden om de kost te verdienen. Die vonden ze in het lenen van geld. De meeste christenen meenden dat het Oude Testament het heffen van rente op geld verbood, en hielden zich dan ook verre van deze activiteit: de joden hadden een beter begrip van deze ingewikkelde kwestie in hun Heilige Schrift, en namen deze rol op zich.³ Deze specialisatie in het lenen van geld en het verlenen van krediet maakte de joden interessant voor de christelijke heersers, maar tegelijkertijd ook kwetsbaar voor schuldenaren die zich elk moment tegen hen konden richten: het kon ernstige gevolgen hebben als een vorst zelf een grote schuld bij hen had, of een gelegenheid zag om zich populair te maken bij zijn onderdanen. Dat verklaart dan ook de verbanning van de joden door Edward I van Engeland, die in 1394 zou worden gevolgd door een vergelijkbare actie van de Franse koning.

Andere heersers, onder wie de paus, hielden zich strikter aan de regels van Augustinus voor de bescherming van de joodse gemeenschap, maar er waren voortdurend uitbarstingen van anti-joodse sentimenten onder de christenen, vaak gestimuleerd door plaatselijke kerkelijke leiders. Ernstig uitvloeisel hiervan was

het ontstaan in de twaalfde eeuw van het anti-joodse ‘bloedsprookje’: het verhaal dat groepen joden van tijd tot tijd christelijke kinderen ontvoerden (meestal jongetjes) en deze op sadistische wijze vermoordden ten behoeve van hun rituelen; meestal zou dat dan gepaard gaan met kruisiging. Deze verhalen waren waarschijnlijk gebaseerd op de ware gebeurtenis dat iemand een kind had mishandeld en vermoord. Toen de plaatselijke bevolking zich geen raad wist met deze gruwel, gaven ze de schuld aan de vreemde gemeenschap in hun midden. Soms probeerde de kerk zelfs te profiteren van dergelijke incidenten: de benedictijner monniken van de kathedraal van Norwich in Engeland waren, aangemoedigd door hun bisschop, pioniers op het gebied van het bloedsprookje toen ze in de jaren 1140 in hun eigen kerk de cultus van het zogenaamde slachtoffer William probeerden te beginnen. Jammer genoeg voor de monniken hadden de brave burgers van Norwich een grotere hekel aan hun kathedraal dan aan de joden, en de pelgrimage naar de kleine Sint-William zou nooit veel gaan voorstellen. Andere pogingen hadden meer succes (zie hfst. 2, blz. 76-77), en het bloedsprookje is een terugkerend motief gebleven in de gruweldaden tegen de joden.⁴

Andere christelijke ontwikkelingen droegen verder bij aan de problemen van de joden. Franciscus van Assisi, die ruimhartige en opstandige prediker van de liefde Gods, startte een grote vernieuwingsbeweging in de kerk van de dertiende eeuw; deze werd deels geïnstitutionaliseerd in de Franciscaner Orde, die veel heeft bijgedragen aan de heropleving van de prediking in de westerse kerk (zie onder, blz. 49-50). Franciscaner predikers spoorden hun gehoor aan tot vrome meditatie over het aardse leven van Christus (blz. 38-39). Een logisch gevolg daarvan was dat de gelovigen ook gingen nadenken over de dood van Christus aan het kruis, hetgeen vaak weer leidde tot een felle Jodenhaat. Ironisch genoeg werden de franciscanen zo belangrijke exponenten van het antisemitisme in middeleeuws West-Europa en raakten ze nauw betrokken bij de ergste gewelddadigheden tegen de joodse gemeenschappen; hun medebroeders en rivalen, de dominicanen, deden in dat opzicht nauwelijks voor hen onder.⁵ Het zal dan ook niet verbazen dat de joden meestal veiligheid zochten bij elkaar, een trend die door christelijke heersers steeds vaker werd omgezet in een verplichting. Deze ontwikkeling is in Italië reeds vroeg te zien, en de term ‘getto’ voor dergelijke besloten gemeenschappen is dan ook van Italiaanse oorsprong, hoewel er meerdere verklaringen voor de oorspronkelijke betekenis zijn. De fysieke afzondering van de joden maakte de situatie alleen maar erger en vormde een voedingsbodem voor nieuwe verhalen die de ronde deden onder de achterdochtige bevolking: dat de joden op het punt stonden christelijke waterputten te vergiftigen bijvoorbeeld, dat ze gewijde hosties zouden stelen om er vreselijke schanddaden mee te bedrijven, of dat ze samen zouden werken met de islamitische machten die de grenzen van de christenheid bedreigden.

De bespreking van kunst, drama en menselijke angst en hoop in de bescheiden dorpskerkjes van Preston Bissett en Wenhaston heeft ons zo inmiddels al duizen-

den kilometers dwars door Europa gestuurd. Het geeft ons een idee van de macht van deze in heel Europa aanwezige organisatie die in de Reformatie van de zestiende eeuw zo totaal verscheurd raakte. Nicholas Ridley, een van de getalenteerde geleerde geestelijken die in Engeland in opstand kwamen tegen de oude kerk, schreef hierover in 1554 aan zijn medestander John Bradford met wie hij samen in de gevangenis wachtte tot de oude kerk hen zou verbranden wegens ketterij. Toen bisschop Ridley de kracht van hun doodsvijand overdacht, die hij nu zag als de kracht van de duivel zelf, zei hij dat Satans oude woord van het valse geloof steunde op twee ‘bijzonder massieve en machtige zuilen (...) Naar mijn mening, meneer, zijn dat de volgende: enerzijds de valse leer en de afgoderij van het avondmaal; en anderzijds de boosaardige en abominabele toe-eigening van het primaat door de bisschop van Rome: Zoals het koorgewelf in Preston Bissett dus steunde op de twee groteske stenen figuren, zo steunde het hele systeem van de westerse kerk in de Middeleeuwen op de mis en de centrale rol van de paus.⁶ Zonder de mis hadden de paus in Rome en de geestelijkheid van de westerse kerk zelfs geen macht gehad die de protestantse hervormers hadden kunnen uitdagen, want de mis vormde het middelpunt van het complexe godsdienstige leven van de kerk. We zullen het belang hiervan dan ook uitgebreid moeten onderzoeken, vooral de leer van het vagevuur, dat volgens Ridley het hart van de ‘valse leer’ gevormd zou hebben en waardoor de mis was vervormd van haar oorsprong tot de eucharistie.

De eerste zuil: de mis en het vagevuur

De term ‘mis’ is een westerse bijnaam voor de belangrijkste handeling van de christelijke kerk: de eucharistie. Hij is afgeleid van het merkwaardige, onverklaarbare bevel aan het eind van de Latijnse liturgie van de eucharistie – *‘ite missa est’* (‘gaat, het is volbracht’). Voor een goed begrip van het belang van de mis is het nodig te weten wat christenen geloven met betrekking tot de eucharistie. Ze zien het als een representatie, of misschien een gedramatiseerde heropvoering van het Laatste Avondmaal dat Jezus gebruikte met zijn discipelen voordat hij werd gearresteerd en ter dood gebracht. Vanaf het vroegste begin van de kerk is het een manier geweest om de grens tussen het spirituele en het lichamelijke, hemel en aarde, dood en leven, te doorbreken. Er komen objecten in voor die door de mens zijn gemaakt en daarom deel uitmaken van de alledaagse wereld: brood en wijn, eten en drinken, die aardse vreugde brengen en die bovendien omgeven zijn met gevaar, omdat ze overmatig kunnen worden genoten. Dat maakt de eucharistie tot een krachtig symbool van het offer dat de mens aan God brengt. Tegelijkertijd is het verbonden met wat Christus de mensheid heeft gegeven in de vorm van zijn unieke, kostbare en smartelijke offer aan God: leven en vreugde, hetgeen veel meer is dan alleen een volle maag en een aangename roes van de alcohol.

De eucharistie werd zo een drama dat Christus met zijn volgelingen verbond en hen opnieuw samenbracht in zijn mysterieuze vereniging met de lichamelijke wereld en zijn overwinning op het verval en de ontbinding van het lichamelijke in

de dood. Ze werd daarmee zo heilig en krachtig dat leken er in de westerse kerk in de twaalfde eeuw slechts zelden aan durfden deel te nemen, misschien één keer per jaar met Pasen, terwijl ze het verder aan hun priester overlieten het brood en de wijn te nuttigen terwijl zij eerbiedig toekeken. Wanneer het lekenvolk wel naar het altaar kwam, ontving het alleen het brood en niet de wijn, een gebruik waarvoor geen betere verklaring bestaat dan dat men zich zorgen maakte dat het bloed van de Heer in de snorren en de baarden van de mannelijke gelovigen zou kunnen blijven hangen. De bijzondere macht van de mis in het middeleeuwse Westen is echter het gevolg van het verband dat er bestaat met een ander idee dat typisch is voor de westerse kerk, namelijk dat deze krachtigste vorm van openbaar liturgisch gebed kon worden gebundeld om mensen dwars door de gevaren van de dood rechtstreeks naar Gods zaligheid in het hiernamaals te leiden.

Al in de negende eeuw werden westerse kerkgebouwen (in tegenstelling tot die in het Oosten) zo ontworpen of aangepast dat er plaats was voor een groot aantal altaren waaraan priesters zo veel mogelijk missen konden opdragen voor hun overleden weldoeners, of voor weldoeners die hun eigen dood zagen naderen – hoe meer missen hoe beter. Zelfs in het afgelegen en kleine Preston Bissett en Wenhaston zou men destijds, naast het hoofdaltaar in het koor, twee of meer extra altaren hebben aangetroffen. In de twaalfde eeuw gingen westerse christenen nog verder in hun ideeën over de bemiddeling voor de doden tijdens de mis; er ontstond een veel uitgebreidere geografie van het hiernamaals dan er ooit in hun Bijbelse stichtingsdocumenten had gestaan. Het Nieuwe Testament schildert een eenvoudige en harde keuze: hemel of hel. In de algemene menselijke ervaring sloot dat soort beslistheid slecht aan op de groezelige mengeling van goed en kwaad waaruit de levens van de meeste mensen bestonden.

Het lag dan ook voor de hand dat creatieve christelijke denkers zouden speculeren over een soort midden toestand, waarin diegenen van wie God hield een kans kregen hun moeizame weg naar heiligheid te vervolgen die ze zo gebrekkig in hun aardse leven waren begonnen. Hoewel de eerste van dit soort ideeën stammen van Griekssprekenden in Alexandrië, kwam het idee pas werkelijk tot bloei in het Westen en deze plaats, waar men werd gezuiverd in het vuur der wijsheid met de belofte van een uiteindelijke toelating tot de hemel, kreeg in de twaalfde eeuw een naam: het vagevuur.⁷ Een verdere verfijning van het systeem leidde tot de toevoeging van een '*limbus infantium*' voor zuigelingen die nog niet waren gedoopt maar die nog geen zonden hadden begaan waarvoor ze naar de hel zouden worden verbannen, en een '*limbus patrum*' voor de aartsvaders van het Oude Testament die zo onfortuinlijk waren geweest te sterven voor de incarnatie van Jezus Christus. Deze twee voorgeborchten waren echter ondergeschikt aan wat nu een driedeling van het hiernamaals was geworden. Een dergelijke theologische opgeruimdheid lijkt een bewijs voor de bewering dat toen het Latijnsprekende Romeinse Rijk in het Westen ten onder ging, zijn ambtenaren direct in dienst traden van de westerse kerk.

‘Een meesterwerk (...) In zijn vakgebied
het beste boek dat ooit is geschreven.’
– David Edwards, *The Guardian*

Vijf eeuwen geleden barstte in Europa een revolutie los die het continent verscheurde: de Reformatie. In een tijd waarin men bereid was te doden – en te sterven – omwille van het geloof, werd niet alleen de kerk hervormd, maar veranderde hiermee ook de politiek, cultuur en het dagelijks leven ingrijpend. De Reformatie en de felle tegenreactie die zij opriep, de Contrareformatie, markeren het pijnlijke begin van de moderne wereld.

In dit bekroonde standaardwerk brengt Diarmaid MacCulloch de religieuze en politieke strijd tot leven met scherpe analyses en levendige portretten van de hoofdrolspelers: Luther, Calvin, Zwingli, Loyola, Hendrik VIII en vele anderen. Hij laat zien hoe hun ideeën over het geloof doorwerkten in opvattingen over liefde, seks, dood en het bovennatuurlijke, en hoe de uitwerking daarvan Europa én de Nieuwe Wereld transformeerde.

Diarmaid MacCulloch is een gerenommeerde Britse historicus en emeritus professor kerkgeschiedenis aan Oxford University. Met *De Reformatie* won hij meerdere prijzen, waaronder de prestigieuze Wolfson History Prize. In 2023 ontving hij de Norton Medlicott medaille van de Historical Association UK voor zijn bijdrage aan het vakgebied.

Vertaald door Huub Stegeman

Uitgeverij Omniboek

NUR 685

www.omniboek.nl

9 789401 921305